

ROSENBERG MÁTYÁS

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
Nyelvtudományi Kutatóközpont, Nyelvtechnológiai és Alkalmazott Nyelvészeti Intézet
matyas.rosenberg@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3074-2262>

Rosenberg Mátyás: Hindi kölcsönzések a romani szótárakban
Hindi loanwords in Romani dictionaries
Alkalmazott Nyelvtudomány, Különszám, 2023/2. szám, 174–193.
doi:<http://dx.doi.org/10.18460/ANY.K.2023.2.010>

Hindi kölcsönzések a romani szótárakban

Hindi loanwords in Romani dictionaries

This paper presents pro-Hindi and pro-Sanskrit discourse as a source of changes in the Romani language, together with its roots, development and current state. Taking a look at all of the entries in Romani dictionaries published in Hungary between 1979 and 2021, it concludes that dictionary editors follow individual and uncoordinated practices regarding Hindi and Sanskrit loanwords. The majority of these items reflect a high number of serious lexical, phonological, morphological and semantic problems in both the source and the target languages, with special regard to the absurd borrowing of forms that are homophonous with taboo words. The study examines the similarities and differences between the *tatsama* words in modern Indo-Aryan languages and the Hindi and Sanskrit loans transferred to Romani language. Finally, the paper demonstrates the rate of Hindi and Sanskrit borrowings, which may exceed half of the actual word stock in certain dictionaries.

Keywords: Romani language, borrowings, standardization, Hindi language, Sanskrit language

1. Bevezetés

A legóvatosabb becslések szerint is több, mint 3,5 millióan beszélnek a romani nyelvet Európában, a világ többi részén élő beszélők száma pedig meghaladja a fél milliót (Matras, 2002). Tényleges számuk ennél jóval magasabb lehet, hiszen a cigány közösségek, hasonlóan más nyelvi kisebbséghez, a nyelvészeti kutatásokban is láthatatlanok maradnak; ennek ellenére a katalán után hivatalosan a romani a második legnagyobb kisebbségi nyelv az Európai Unióban. A romani, bár szinte minden európai országban beszélnek, jelenleg kizárólag a Koszovói Köztársaságban hivatalos nyelv, illetve az észak-macedón Shuto Orizariban (*Шуто Орizariban*, a helyiek beszédében *Шутока Шутка*), mely egyike annak a tíz településnek, amely Szkopje városát, az Észak-Macedón Köztársaság fővárosát alkotja.

A romani nem territoriális nyelv, nem köthető valamely földrajzilag vagy politikailag körülhatárolható, egybefüggő területhez (Szalai, 2015). A románit beszélő közösségek szociolingvisztikai szempontból sajátos helyzetben vannak, hiszen a kisebbségi helyzetük miatt nem kerülhetik el a környező társadalom nyelveinek használatát, ezért a romani beszélőközösségek általában két-, de nem

ritkán három- vagy többnyelvűek. A romani főként az elsődleges nyelvi szocializáció színterein, azaz a szűkebb, vagy tágabb rokonságban és főként szóbeli kommunikációban sajátítható el, ugyanis többségi társadalom nyelve(i) által uralt színtereken (pl. az oktatásban, a közéletben, a médiában, a tudományban stb.) a romanit beszélőknek nem adódott lehetőségük, hogy nyelvüket használják, ennek következtében a szaknyelvi regiszterek szinte egyáltalán nem alakultak ki, az ezt meghonosító próbálkozások pedig elenyészőek és meglehetősen kezdetlegesek.

A romani nyelvnek számos nyelvváltozata él ma is, a nyelvváltozatokat pedig az idők során különböző kutatók eltérő szempontok szerint csoportosították. A különböző részletességű és változó módszertannal végzett kategorizációkat érintő kritikák újabb és újabb megoldásokat eredményeztek, így a legfrissebb kutatások (Elšík & Beníšek, 2020: 400-408) a következő 12 nyelvjárascsoportot különböztetik meg egymástól: dél-balkáni, észak-balkáni, appenini, szlovén, dél-centrális, észak-centrális, erdélyi, oláh, ukrán, északkeleti, északnyugati és ibériai romani. Bár minden romani nyelvjárás közös szerkezeti maggal rendelkezik, a nyelvjárasközi variáció mértéke figyelemre méltó, 1-1 nyelvváltozat viszonyában az érthetőség hiányával járhat. A romani a nyelvjárások közötti változatosság bonyolult mintázatát mutatja, különösen a nyelvi változatosság földrajzi és migráció okozta (szubetnikus) dimenzióinak összetett kölcsönhatása miatt (Elšík & Beníšek, 2020: 418). A kölcsönös érthetőséget tovább nehezíti, hogy minden olyan nyelvi regisztert, amely a korlátozott lehetőségek miatt nem fejlődhetett ki, a beszélők szinte mindig a többségi társadalom nyelvén használnak. Nagyon ritkán pedig előfordul, hogy a többségi nyelv repertoárjának elemeit használják romani beszéd során. Mivel ez a stratégia területenként és nyelvváltozatonként megsokszorozza a variációk számát, önkéntelenül és automatikusan elválasztja a beszélőket egymástól.

A különböző regiszterek és a hozzájuk tartozó lexikális hiány orvoslására egyes korokban eltérő megoldások születtek, melyek egymással párhuzamosan is alkalmazhatók. Az első lehetséges irányzat az egyes beszélőközösségek által használt másodlagos nyelveiből származó szavak kölcsönzése: Romániában a román, Bulgáriában a bolgár, Magyarországon a magyar stb. Ezt a stratégiát a beszélők autonóm, nem felülről szabályozott módon alkalmazzák. A második irányzat az európai nyelvekből származó kölcsönszavakat, internacionalizmusokat használ annak orvoslására, hogy szélesebb körben maradjon érthető az adott nyelvváltozat és a nyelvváltozatok száma ne növekedjen. Ez spontán módon még az interdiálektális kommunikációban is ritkán valósul meg, inkább a tudatos nyelv alakítás során alkalmazzák. A harmadik irányzat az indiai eredetet helyezi fókuszba és hindi, ill. szanszkrit – vagy legalábbis annak tartott – kölcsönzésekkel kívánja orvosolni a lexikai űrt oly módon, hogy a romani ne váljon egy internacionalizmusokkal tűzdelt új eszperantóvá. A negyedik irányzat, mely szinte „láthatatlan”, a romani nyelv beszélőinek autonóm stratégiáit hagyja érvényesülni, miközben a nyelv használati színtereibe nem kíván beavatkozni, meghagyva azt a bizalmas, főként családi,

rokonok közti kommunikáció elsődleges eszközének, még akkor is, ha ez végső soron a romani nyelv visszaszorulását eredményezi.

2. A vizsgálat célja és módszerei

Tekintettel arra, hogy a hindi és szanszkrit kölcsönzések megjelenésének elsődleges terepét jelenleg a romani szótárak jelentik – egyes azokból megismert szavak terjedése épp jelenleg történik meg –, ezért ezen szavak fő forrását, a magyarországi romani szótárakat állítottam a vizsgálat fókuszába, tekintve, hogy a változások is igen jól nyomon követhetők rajtuk. Ez az irányzat sem egységes; a nyugaton élő cigányság számára – ahogy azt tanulmányomban igyekszem a későbbiekben alátámasztani – a mozgalom szervezőerejét a kiismert, hétköznapi, európai dolgok keleti egzotikumra cserélése jelenti – nyelvtől függetlenül.

Elsőként megvizsgálom, hogy az egyes romani szótárakban található hindi és szanszkrit kölcsönzések mennyiben azonosak más szótárakéval, később pedig elemzem, hogy a hindi és a romani közötti hangtani differenciákat miként igyekeztek áthidalni. Foglalkozom a kölcsönzések szemantikai problémáival, illetve több esetben a hindi kölcsönzések szükségességének kérdésével, a szótárkészítők által létrehozott duplikátumokat pedig rendszerezem. Külön kiemelem a tabuszavak ismeretének fontosságát a nyelvújítás során, végezetül pedig igyekszem megadni a hindi kölcsönzések arányát a címszóállományban. Bár vizsgálatom során minden lexémát áttekintettem, az egyes elemzési szempontokat természetesen csak korlátozott számú példán mutatom be, a statisztikai számításokat viszont a teljes szóállományra kiterjedően végeztem.

A hindi és szanszkrit kölcsönzések és a romani szótárak is számtalan aspektusból érdemesek további vizsgálatra. A szótárak besorolásával, részletes történetükkel, nevük és címszóállományuk nagysága közötti ellentmondással, a hindi és szanszkrit kölcsönzésekkel kapcsolatba hozható nyelvvideológiákkal terjedelmi okokból nem foglalkozom. A hindi mint a világon 4. legelterjedtebb nyelv kiválasztását eredményező hegemón ideológiával, a természetes tendenciák ellenében történő nyelvújítással, az anyanyelvi beszélőket kirekesztő és az egységesség hiánya miatt a különböző országokban élő romani közösségek közé húzott határvonal okozta stigmatizációval és diszkriminációval, valamint minden elméleti kérdéssel, melyeket legalább ennyire fontosnak tartok, egy következő cikkben kívánok foglalkozni.

3. A hindista-szanszkritista felfogás

A 2000-es évek végén több Web 2.0-ás platform is indult, ahol a felhasználók nemcsak romani kezelőfelülettel találkozhattak, hanem romani nyelvű tartalommal is megtölthették azt, ilyen volt pl. a 2009-ben indult, majd néhány éven belül megszűnt Kaskosan nevű cigány közösségi oldal. A 2006 márciusában indult romani nyelvű Wikipédia volt az első és máig lényegében utolsó komolyabb próbálkozás, amit kezdetben egyetlen szerkesztő, Desiphral ('indiai fivér' < h. देसी *desī* 'hindusztáni' + r. *phral* 'fivér' < sz. भ्रातृ *bhrātṛ*) kezdett el

tartalommal megtölteni, majd két hónapon belül átnevezte az oldalt *Vikipidiya*-ra (Leggio, 2020: 527). Szócikkei rendre a cigány történelemmel és a romani nyelvvel foglalkoztak, minden esetben hangsúlyozva a cigányok indiai eredetének fontosságát. Következésképpen alkalmazta mind a dévanágari, mind a latin ábécét (az akadémiai konvenciók helyett az angolhoz hasonló megoldásokat használva), valamint a hindi nyelvhez folyamodott a neologizmusok bevezetéséhez és az internacionalizmusok helyettesítéséhez.

A hindista-szanszkritista felfogás azonban nem a *Vikipidiya* létrejöttével, hanem jóval korábban, még az internet mindennapos használatának elterjedése előtt megjelent. Több olyan újságcikk is napvilágot látott az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején Magyarországon is, amelyek a cigányok vélt őshazája megtalálásának szándéka mellett a romani nyelv ind jellemzőit igyekeztek kihangsúlyozni európaiságának háttérbe szorításával (pl. Karsai, 1989). Joshi (1992) ennél jóval tovább megy, amikor a dévanágari írásmódot preferálta a latin betűk helyett; cikkében kijelenti, hogy mivel a szanszkritnak „nagy számú prefixuma, szuffixuma és infixuma van”, ezért ezek átvétele mellett a „szanszkritban végtelen forrást találunk az új szavak alkotásához”. Emellett üdvözölte Rajko Đurić író, politikus azon kezdeményezését is, hogy nyári iskolát nyitott Belgrádban, ahol rövid tanfolyamot indított a cigány és hindi nyelv tanulására, bár meglátása szerint az iskolában pandzsábit is [sic!] kellene tanítani. Ennek fényében nem elhanyagolható az a tény, hogy mindössze másfél évvel korábban, 1990. április 7-én a IV. Romani Világtalálkozó alkalmával írták alá azt a huszonegy pontból álló határozatot, amelyben elfogadják a Marcel Courthiade által kidolgozott latin betűs nemzetközi morfofonematikus romani ortográfiát és annak használatát szorgalmazzák (Rosenberg, 2021: 410). Az aláírók között szerepel Anirudh Joshi is. Később Vesho-Farkas Zoltán bibliafordításai (2003, 2008) során szintén nagyrészt újind nyelvek szótárait böngészve dolgozott.

Az irányzatnak néhány kritikusa is akadt, Choli Daróczi (1992) épp a romani nyelv európaiságára tette a hangsúlyt és véleménye szerint „nosztalgia és a romantikus elképzelések” szerint lehet csak követendő a dévanágari írásrendszer. Tálos (1997) a sztenderdizáció átgondolatlan lépései ellen szólalt fel, ahogyan Hegyi (2003: 121) is: „Nem fogadjuk el tehát az indiai nyelvekből átvett szavakat, mert túlságosan messze esnek a jelenlegi romani dialektusoktól, sem kulturálisan, sem grammatikailag nem illeszkednek a hazai cigányság által beszélt dialektusokba” (lásd még Arató, 2014). A kritikák ugyan nem említik, de az az 1500 évvel ezelőtti időszak, amikor a cigányok Észak- és Északnyugat-Indiát elhagyták, korábbra datálható, mint a dévanágari írásrendszer elterjedésének ideje, ezért a dévanágari használata a romani esetében anakronizmus (vö. Sagar, 1992; Mendizabal et al., 2012).

Ami a romani nyelvű Wikipédiát illeti, 2007-től fogva egyre többen kezdték szerkeszteni, ezt követően rohamosan nőtt a latin betűs cikkek száma a dévanágarival írtak rovására. Ezek a szócikkek, amelyek kivétel nélkül más, nem cigány tematikájú Wikipédia-bejegyzések fordításai voltak, heterogén ortográfiai

szabályokat alkalmaztak, neologizmusok esetében pedig nem a hindihez, hanem az internacionalizmusok átvételéhez folyamodtak. Közben Desiphral, az aldomain adminisztrátora többször is eltávolított vagy átszerkesztett közülık sokat, hogy megfeleljen az általa követendőnek tartott angolalapú latin betűs, de főként a dévanágarí ortográfiának és a hindi alapú szókölcsonzéseknek. Ezek az intézkedések 2007-ben és 2008-ban a hozzászólók között élénk vitához is vezettek (Leggio, 2020: 527–528). Napjainkra a romani Wikipédia mindössze 726 latin betűkkel írt szócikkkel bír (a magyar kb. félmillió és az angol változat közel 6,5 millió cikkéhez képest). Desiphralt végül kitiltották az oldalról, a dévanágarival írott cikkek már nem elérhetőek, a romani nyelvet használók körében a dévanágarí használata pedig szinte teljesen eltűnt. Főként dekorációs elemként fordul elő – még ha olykor tévesen is –, pl. a pécsi székhelyű *Khetanipe Romano Centro* logójában (lásd az 1. ábrát).

1. ábra. A pécsi székhelyű Khetanipe a Romák Összefogásáért Egyesület logója



A címerben lévő क [k] ugyanis nem a név /kʰ/ hangját tükrözi; ha a Dél-Dunántúlon használt *khetanipe* ‘egyesület’ alak kezdőhangját szerették volna megjeleníteni az ország többi részében használatos *kethanipe* ‘u.a.’ alak helyett, akkor a क् [kʰ] (vagy még inkább a क्खे [kʰe]) írásjegyet kellett volna alkalmazni.

Fontos megjegyezni, hogy az általam „hindista-szanszkritista felfogásnak” nevezett irányzatnak több elnevezése is ismeretes, pl. „újind nyelvfrissítés” (vö. Hegyi, 2003), mely véleményem szerint nem megfelelő megnevezés, hiszen a szanszkrit óind, a hindi újind nyelv. A nézet képviselői túlnyomórészt nem rendelkeznek sem hindi, sem szanszkrit kompetenciával, a két nyelv viszonyával nincsenek tisztában. A forrás Magyarországon jellemzően a hindi, ezt a magyar-szanszkrit szótár hiánya is elősegítette (részletesebben lásd a 5.1.6-os fejezetet).

4. A romani szótárak csoportosítása szemléletük alapján

Összesen 24 magyarországi romani szótárt és további 4 olyan nyelvtant tartunk számon, melyek számottevő szótári résszel bírnak, megjelenésük ideje alapján pedig három csoportba soroltam őket. Természetesen ezek a művek számos egyéb szempont szerint is csoportosíthatók, az általam létrehozott háromosztatú kategorizáció nem tükrözi például az átmenetet – a felosztásom tehát teljesen önkényes és nem kizárólagos, a későbbiekben mindenképpen pontosításra szorul,

azonban nagyban segíti a romani nyelvhez és a romani szótárakhoz való viszonyulás megváltozásának megértését.

A romani szótárak kezdeti szakaszának az 1797–1980-as évek közötti időszakot tekinthetjük. A Magyarország akkori területéről származó romani szótárak közül a legkorábbi, amely fennmaradt, 1797-98-ban jelent meg (Vistai Farkas), őt követte Szmodiss (1826-27a, 1826-27b), majd az erdélyi gyűjtését német nyelven bemutató von Wlislöcki (1884). További 7 szótár sorolható ide (Csenki, 1934-35; Győrffy, 1885/2011; Habsburg, 1888/2015; Horváth, 191?; Sztanykowszky, 1920-30; Nagyidai Sztójka, 1886; Náday, 1983, újraközléseket lásd Bari, 2013-ban). Ezen kívül négy olyan nyelvten is ismert, melyek elemzésre alkalmas szólistákat tartalmaznak (Hutterer & Mészáros, 1967; Mészáros, 1980; Vekerdi 1981, 1984). Legfőbb jellemzőjük, hogy deskriptív szemlélettel íródtak, dialektális háttérük homályos és nem feltétlenül egységes, adatközlőik száma csekély, olykor egyetlen adatközlő idiolektusát tükrözik, a modern szótárszerkesztési hagyományoknak egyáltalán nem felelnek meg (pl. a szavak esetenként nem ábécésorrendben szerepelnek).

A romani szótárak történetének középső szakaszát az 1980-as évektől 2000-ig tartó időszak jelenti, ekkorra az önálló gyűjtéseket felváltják a korábbi szótárak megrostált, kiegészített változatai, illetve a rendelkezésre álló korpuszokat is elemező mértékben ugyan, de elkezdik feldolgozni. A szótárakra (Choli Daróczi & Feyér 1984, 2002; Karsai, 1997; Karsai & Sztójka 1998, 2000; Rostás-Farkas & Karsai 1991, 2001; Romano Rácz, 1994; Szabó, 2000; Vekerdi, 2000) jellemző, hogy szerkesztési és ortográfiai alapelveik konzisztensebbek, a magyarizmusok egyre nagyobb mértékben válnak alulreprezentálttá, ezért nem szerepelnek olyan alapszavak, mint pl. **usil* 'úszik', **fontosho* 'fontos', **hasnosho* 'hasznos', **shajto* 'sajt', **zavaril* 'zavar', de nem magyar eredetű kölcsönzéseket sem találunk ezekre a jelentésekre. A deskriptív szemléletet kezdi felváltani a preskriptív, a szótárak neologizmusok révén igyekeznek a romani nyelvet „felzárkóztatni” a többi európai nyelvhez, így megjelennek internacionalizmusok is, pl. «*alfabeto*»¹ 'ábécé' (Rostás-Farkas & Karsai, 1991: 16), «*fabrika*» 'gyár' (42), «*vakacija*» 'vakáció' (122), «*vizitacija*» 'látogatás' (123), «*oficialno*» 'hivatalos' (83), utóbbi szótárban ezeket a szerkesztők a Δ szimbólummal látták el. Ugyanezzel a jelöléssel szerepelnek más, romani dialektusokban szereplő szavak, pl. «*polorija*» 'kalap' (90) (< ro. *pălărie* 'u.a.'). Utóbbi szótárban jelennek meg először egyértelműen ind. kölcsönzésnek tekinthető lexémák, pl. «*rang*» 'szín' (98) (< h. रंग² *raṅg* < sz. रङ्ग *raṅga*), «*paraj*» 'ajándék' (85) (vö. h./sz. प्रदेय *pradey*, *pradeya*, ill. h./sz. उपहार *uphār*, *upahāra*).

¹ A szótárakból származó nyelvi adatokat – Tólos Endre gyakorlata alapján – kifelé forduló lúdlábidezőjelekbe tettem, hogy elkerüljem az esetleges félreértéseket, melyeket írott szövegekben használt gyakorlati és (főként) a nyelvészetben használt tudományos helyesírások keveredése okozhat.

² A dévanágári transzliterálásakor a tudományos átírást használom.

A romani szótárak jelenlegi, a 2000-es évektől tartó szakaszába sorolom azokat a szótárakat, amelyek 2000 után jelentek meg a könyvpiacra, és a tanulmányom írásakor is kaphatók, valamint antikváriumokban, könyvtárakban, illetve az interneten jelenleg is könnyen fellelhetők (Courthiade, 2009; Jakab, 2021; Sztojko 2002a, 2002b, 2008; Papp 2008, 2015, 2019), továbbá ide tartozik a ROMLEX (2000-2009) nevű nemzetközi, multidialektális online szótár is. Ezek a szótárak egyrészt tovább növelték a szótárakban előforduló internacionalizmusok számát, pl. «*fotografil*» 'fényképez' (Papp, 2008: 46), «*kulturno*» 'kulturális' (76), «*metalo*» 'fém' (88), «*teatrovo*» 'színház' (Sztojko 2002a: 280), «*proporcija*» 'arány' (218), «*inshtitucija*» 'intézet' (Jakab, 2021³), «*koridoro*» 'folyosó' stb., másrészt időnként megjelennek főként hindi, de olykor szanszkrit eredetű szavak is a szótárakban, pl. «*zahazaripesko*» 'hajózási' (Sztojko 2002a: 315) (< h. जहाज़ *jahāz* 'hajó' < p. جهاز *jahāz* < ar. جهاز *jahāz*), «*sankraman*» 'fertőzés' (244) (< h./sz. संक्रमण *saṅkramaṇ*, *saṅkramaṇa*), «*lakvamarnol*» 'megbénul' (154) (< h. लकवा मारना *laqvā mārṇā* 'megbénít' < ar. لقوة *laqwa* 'arcidegbénulás' + sz. मारयति *mārayati* 'üt'). Külön figyelmet érdemel Courthiade 2009, a szótárban romani szavak tíz nyelvű (magyar, angol, francia, spanyol, német, ukrán, román, horvát, szlovák és görög) megfelelőjét szerepelteti a szerző. Bár magyarországi kiadóval rendelkezik, a későbbiekben nem magyarként, hanem nemzetközi szótárként hivatkozom rá, ugyanis szóanyaga a Courthiade által preferált mesterséges „nemzetközi” romani, ami igen kis mértékben van csak átfedésben a Magyarországon beszélt romani nyelvváltozatokkal.

5. Eredmények

5.1. Hindi kölcsönzések a romani szótárakban

5.1.1. Lexikális differencia

A kölcsönzések gyakorlatba való átültetésének egyik szükséges előfeltétele, hogy a szótárírók összehangolt tevékenységeket végezzenek – akár országhatárokon túlnyúlóan. Ha a különböző szótárakat megvizsgáljuk – véletlenszerűen kiválasztva hat olyan szó megfelelőjét, melyek egyes szótárakban hindi kölcsönzések –, ennek épp az ellenkezőjét tapasztaljuk (lásd az 1. táblázatot).

A 'könyv' esetében a *pustik* (< sz./h. पुस्तक *pustaka*, *pustak*) a magyarországi szótárakban nem jelenik meg – helyettük a «*ginadyi*» szó az általánosan elterjedt –, a nemzetközi(bb) szótárakban viszont igen, még hozzá szóösszetételekben is, pl. «*pustik*» 'könyv' (Courthiade, 2009: 290), «*pustikelin*» 'könyvtár' (290), akár a szókezdő *p-* elhagyásával [sic!] is: «*lavustik*» 'szótár' (220) és «*čekustik*» 'csekkfüzet' (107). A 'kép' esetében egyes magyarországi szótárakban a «*chitr*»

³ Jakab 2021-ből nem volt lehetséges a példák pontos hivatkozással történő szerepeltetése, mert a szótárnak nem csak kiadója, nyomdája sincs, az oldalszámok sincsenek benne feltüntetve, másrésztől szóanyagát, hiányosságait és az elgévelt adatokat tekintve pedig nagyfokú egyezést mutat Sztojko (2002a; 2002b) szótáraival, ami véleményem szerint szerzői jogi aggályokat is felvet.

(< sz./h. चित्र *citrá*, *citr*), addig a külföldi szótárakban a «*tasvir*» ~ «*tasviro*» (< h. तस्वीर *tasvīr* < p. تصویر *tasvīr* < ar. تَصْوِير *taswīr*) alak szerepel. A «*panzajal*» 'esküdszék' kizárólag Courthiade szótárában van meg (2009: 265), holott a szóra más megfelelő nem áll rendelkezésre, a magyarországi romani beszélők az *ešküttseka* 'u.a.' szót használják, bár ritkán fordul elő. A «*taraz*» ~ «*taraza*» 'mérleg' (< h. तराजू *tarāzū*) < p. ترازو *tarāzu*) megtalálható több szótárban is, de két helyen végmagánhangzóval, két helyen anélkül, az 'egyenlő' jelentése azonban a magyarországi szótárakban ismeretlen, ott internacionalizmus áll helyette. Magyarországon a gyakorlatban használt *merlego* 'mérleg', *edjenlōvo* 'egyenlő' nem szerepel egyik szótárban sem. Az «*abhavel*» 'hiányzik' (< sz./h. अभाव *abhāva*, *abhāv* 'nemlét, hiány'), gyakorlatilag az egyetlen hindi kölcsönzés, amely Papp szótárában is szerepel (2009: 8), ahogy a többi későbbi magyarországi szótárban is megtalálható, de a külföldi szótárakban nem. A magyarországi romani beszélők által használt *hijanżil* 'hiányzik' nem található meg egy szótárban sem.

1. táblázat. Példa a romani szótárak hindi szókölcsonzési gyakorlatára

	Rostás- Farkas– Karsai 1991	Sztojko 2008	Papp 2008	Kajtazi 2008	Courthiad e 2009	Jakab 2021
'könyv'	<i>ginadyi</i> , <i>kenyva</i>	<i>ginadyi</i> , <i>klishka</i> , <i>kenyva</i>	<i>ginadyi</i> , <i>kenyva</i>	<i>pustik</i>	<i>pustik</i>	<i>ginadyi</i> , (<i>kenyva</i>)
'kép'	<i>kipo</i>	<i>chitr</i> , <i>kipo</i>	<i>kipo</i>	<i>tasviro</i>	<i>tasvir</i>	<i>kipo</i> , (<i>chitr</i>)
'esküdszék'	-	-	-	-	<i>panzajal</i>	-
'mérleg'	-	<i>taraza</i>	-	<i>crdini</i> , <i>taraz</i>	<i>taraz</i>	<i>taraza</i>
'egyenlő'	<i>egalo</i>	<i>egalo</i>	<i>egalo</i>	<i>jekhajekh</i>	<i>taraz</i>	<i>egalo</i>
'hiányzik'	-	<i>abhavel</i>	<i>abhavel</i>	<i>mosal</i>	<i>ničhöl</i> , <i>furšosavel</i> , <i>xasàvel</i> , <i>xasàjvel</i> , <i>naj</i> , <i>nanaj</i>	<i>abhavel</i>

5.1.2. Hangtan és transzparencia

A szótárak eltérő gyakorlata figyelhető meg a hangtan terén is. Egyes szerzők valószínűleg megpróbálták szimulálni a szabályos hangváltozásokat, és még ha nem is jártak sikerrel, általában olyan formákat alkottak a különböző hindi szavakból, amik a romani nyelv fonológiai és morfológiai szabályait jobban követik, pl. «*raʒ*» 'császárság' (Courthiade 2009: 304) (< h./sz. राज्य *rājy*, *rājya* 'királyság', bár a 'császárság' sz. साम्राज्य *sāmrājya*), «*śandipe*» 'béke' (337) (< sz./h. शांति *śānti* + r. -(i)pe), «*gučo*» 'csokor' (155) (< h. गुच्छा *gucchā*), «*patran*» 'betű' (vö. h. पत्र *patr* elsődleges jelentése 'levél'). Más szerzők munkáiban a kölcsönzavakban jobban felismerhetőek a hindi eredeti szavak, pl. «*vigato*» 'múlt' (Sztojko 2002a: 309) (< h. विगत *vigat*), «*zhamiti*» 'geometria' (320) (< h. ज्यामिति *jyāmiti*, valójában neologizmus < fono-szemantikai egyezés az ang. *geometry* szóval, vö. ज्या *jyā* 'húr' + मिति *miti* 'mérés', «*pranali*» 'rendszer' (Jakab 2021) (< h. प्रणाली *praṇālī*), «*samtalo*» 'sima' (< h. समतल *samtal*) stb.

A transzparencia és a rendszerbe foglalás hiánya sok szónál megmutatkozik, pl. a «*nibanthaben*» 'értekezlet', «*nibanthipe*» 'értekezés' és «*nibanharel*» [sic!] 'értekezik' (189) (< h. निबंध *nibandh*) szavak arra engednek következtetni, hogy a romaniból hiányzó /ḍ^h/ hang szisztematikusan /t^h/ hangra változna. Ez azonban nincs így, vö. «*uddharanel*» 'idéz' (299) (< h. उद्धारण *uddharan*), «*udhar*» 'hitel' (299) (< h. उधार *udhār*), «*virudh*» 'ellen' (309) (< h. विरुद्ध *viruddh*) stb. Ez egyrészt azért problémás, mert a romaniban nincs /ḍ^h/ és más retroflex aspirált hang sem, kizárólag a /p^h/, /t^h/ a /k^h/ és néhány nyelvváltozatban a /tʃ^h/, másrészt szóvégen /p^h/, /t^h/ és /tʃ^h/ nem állhat, a /k^h/ pedig általában elveszíti az aspirációját. Ugyanez a probléma merül fel az «*abhav*» 'hiány' (Jakab 2021, Sztojko 2002a: 8) (< sz./h. अभाव *abhāva*, *abhāv* 'nemlét, hiány') és származékaik, pl. «*abhavutno*» 'hiányos', «*abhavel*» 'hiányzik', «*abhavipe*» 'hiányzás' (Papp 2008: 8) esetében, hiszen egyrészt az átvételek a leírt alakot tükrözik és nem törődtek azzal, hogy a szó hindi kiejtése /ə.b^ha.v-/ és nem /ab.hav-/, másrészt így sem felelnek meg a romani fonológiai és fonotaktikai szabályainak, hiszen /bh/ klaszter sem fordulhat elő. Hozzá kell tenni, hogy a romani szó a kölcsönzött lexéma szemantikai mezejével sem egyezik. A «*tahalnarel*» 'andalog' (276) (< h. टहलना *ṭahalnā*), a retroflex [t] → dentális [t] hangként történő jelölése valószínűleg kevésbé tudatos, mint inkább a transliteráció mellékjeleit hagyó gyakorlatból származik.

A szótárkészítők ezen felül lemondtak a magánhangzóhosszúság és a hangsúly jelöléséről. A romani hangsúly ugyanis bármely szótagra eshet, helye (a legtöbb nyelvjárásban) nem függ a magánhangzó-hosszúságtól, egyes szabályok pedig elmozdíthatják a helyéről. A magánhangzó-hosszúságra épülő ellentét egyes nyelvjárásokban nem elhanyagolható, még akkor sem, ha annak szerepe nem hasonlítható pl. a magyarban betöltött szerepéhez, és a fonematikusságát bizonyító minimális párok száma csekély. A magánhangzó-kvantitást a

romaniban eredendően nem befolyásolják olyan tényezők, mint pl. hangsúly, előző vagy következő szótag magánhangzójának hosszúsága, ezért az esetek legnagyobb részében nem megjósolható (Rosenberg, 2021).

Mindebből az következik, hogy függetlenül attól, hogy az adott szótárszerkesztő megpróbálta-e a történeti hangváltozásokat szimulálni, a következetlenségek garmadája miatt a végeredmény mindkét módszer esetében olyan alakokhoz vezetett, melyek fonológiailag és morfológiailag is több szempontból kifogásolhatók, hindi és szanszkrit kompetencia hiányában pedig nem ejthetők helyesen.

5.1.3. Forrás- és célnyelvi hibás alakok

Bőségesen akadnak olyan alakok, melyek vélhetően a forrásszó félreolvasása, esetleg a dévanágarí transzliterációjában való jártasság hiánya miatt kerültek a szótárakba. A pontos adatahoz több ezer szó etimológiáját kellene összehasonlítani a neologizmusokkal, azonban becsléseim szerint a szanszkrit és hindi kölcsönzések között kb. 5-10%-ot tesznek ki az elgépelte alakok. Az «*atamkatha*» (Sztójkó, 2002a: 27) ~ «*atmkatha*» (28) 'önéletrajz' (< h. आत्मकथा *ātmakathā*) duplikátum, de mindkettő alak téves, az «*anvesamarel*» 'vizsgál' (21) (< h. अन्वेषण करना *anvēṣaṇ karnā* 'kutat') esetében valószínűleg elgépelés okozta az {n} → {m} cserét, de tegyük hozzá, az [ŋ] nem is található meg a romani hangkészletében. A «*durushtyajvel*» 'helyesel' (81), «*durushtyarel*» 'helyesbít' (82) stb. (< h. दुरुस्त *durust* < p. درست *dorost*) szavak esetében a hindi transzliteráció magyarul történő olvasása okozhatta az {s} → {sh} tévesztést. Ez a magyarázat nem áll a «*zahazaripesko*» 'hajózási' (315) ~ «*zhahazaripe*» 'hajózás' (319) (< h. जहाज़ *jahāz* 'hajó' < p. جهاز *jahāz* < ar. جهاز *jahāz*) szavakra, ahol a szókezdő /z/ és /ʒ/ is téves, hiszen [dʒə.fä:dʒ] ~ [dʒə.fä:z] a hindi kiejtés. A «*sahgh*» 'szervezet' (< h. संघ *saṅgh* < sz. संघ *saṃgha*) esetében a {h} nyilvánvaló betűtévesztés, a romaniban azonban nincs /g^h/ hang és főnevek végén csak dialektális formában és nagyon ritka esetben állhat /h/, pl. *baxt* 'szerencse' > *bax* > *bah*, de a visszatéríthető esetek (pl. *baxtalo* 'szerencsés', *baxtjasa* 'szerencsével' stb.) ekkor is jelzik a lexéma eredeti alakját.

5.1.4. A hindi kölcsönzések szemantikája

A szavak jelentésmezőit tekintve a szerzők a forrásszótárak alapján válogattak, a többjelentésű hindi szavaknak többnyire 1-2 fő jelentése maradt csak meg, ezzel sokszor duplikátumot is létrehozva (lásd az 5.1.5 fejezetet). Számtalan esetben azonban az angol, illetve a magyar nyelvi kompetenciájuk megzavarta a szerzőket, ugyanis olyan jelentésben kezdték el használni a kölcsönzött szót, amivel eredetileg nem is rendelkezett, tehát tévedésből jelentésátvitel történt. A magyar nyelvi hatás a «*rikiti*» 'úr' (Sztójkó, 2002a: 236) (< h. रिक्ति *rikti* < sz. रिक्ति *rikta*) szónál az egyik legszemléletesebb: a hindi szó jelentése 'úr', de

'világűr' jelentése nincs, arra a sz./h. अंतरिक्ष *antarikṣa*, *antrikṣ* lexéma használatos, így a magyar 'űr' többértelműsége miatt nem a megfelelőt választotta ki a szerző. Mégis a «*le ajeroska riktako chauk*» 'légüres tér' mellett 25 további birtokos összetételben szerepel címszóként [sic!], pl. «*la riktaki tahal*» 'ürséta', «*la riktako talashkelipe*» 'űrkutató' stb. Hasonló, de angol eredetű nyelvi zavar rejlik a «*gongrov*» 'kagyló, csigahéj' (Courthiade, 2009: 153) (< h. घोंघा *ghoṅghā* 'csiga, puhatestű, héj' < sz. घोङ्घा *ghoṅgha*) esetében is. Utóbbi szóban nem csak a 'csigaház' dialektális magyar alakja meglepő, hanem az angol *shell*¹ 'kagyló' és *shell*² 'héj' okozta szemantikai tévedés is, hiszen sem a hindi, sem a szanszkrit előzmény nem rendelkezett 'kagyló' jelentéssel.

Olykor az egyes szavak és a hindi megfelelők csak laza kapcsolatban állnak egymással, pl. a «*badnam*» 'rágalom' (Sztójkó, 2002a: 32) és az abból képzett «*badnamo*» 'hírhedt' [sic!] (32) etimológiája pont fordított (vö. h. बदनाम *badnām* 'hírhedt' < बद *bad* 'rossz' + नाम *nām* 'név' vö. p. بدنام *badnām*, ill. h. बदनामी *badnāmī* 'hírhedtség, rossz hírűség').

5.1.5. Hindi kölcsönzések mint duplikátumok

A szótárak elemzésekor szembeűnő, hogy számos esetben úgy kölcsönöztek hindi szavakat, hogy azok jelentéseire már volt megfelelő lexéma és azokat a szótárakban is feltüntették. A következő főbb esetek fordultak elő:

1. Magyar kölcsönzés mellé hindi kölcsönzés: «*adyago*» 'agyag' (Sztójkó 2002a: 9) és «*mitti*» 'u.a.' (177) (< h. मिट्टी *mittī*), «*adyuvo*» 'ágyú' (9) és «*top*» 'u.a.' (288) (< h. तोप *tōp* < p. توپ *tōp*, *tup* < oszmán-török طوب *tōp*);
2. Internacionalizmus mellé hindi kölcsönzés: «*paketo*» 'csomag' (13) (vö. m. *pakett*, német *Paket* < francia *paquet*) és «*bandal*» 'u.a.' (35) (< h. बंडल *baṅḍal* < ang. *bundle* 'csomag'); «*garancija*» 'garancia' (94) (vö. m. *garancia*, bolgár *гаранция*, német *Garantie* < francia *garantie*) és «*zamanat*» 'u.a.' (316) (< h. ज़मानत *zamānat* < p. ضمانت *zamānat* < ar. ضَمَان *ḍamān*), «*geometrija*» 'geometria' (96) és «*zhamiti*» 'u.a.' (320) (< h. ज्यामिति *jyāmiti*);
3. Szóképzés mellé hindi kölcsönzés: «*podarkarel*»⁴ 'ajándékoz' (212) (< r. *podarka* 'ajándék', vö. szerbhorvát *podārka*, bolgár *подарък*) és «*upaharel*» 'u.a.' (301) (< h. उपहार देना *uphār denā* 'ajándékot ad');
4. Hindi kölcsönzés és abból további szóképzés értelemmegkülönböztetés nélkül (tkp. önduplikátum): «*nilamavel*» ~ «*nilamaravel*» 'árvereztet' (189) (< h. नीलाम करना *nīlām karnā* 'elárverez').

⁴ Cikkemben az ind kölcsönzések elemzésére fókuszálok, azonban nem mehetek el szótlánul amellett, hogy a legtöbb a szótárakban újonnan megjelenő nyelvi elem okot ad a bírálatra. A **podarkarel* véleményem szerint erőszakos és hibás szóképzés eredménye, jelentése körülbelül az 'ajándékosít' szónak felel meg.

5. Hindi kölcsönzés mellé hindi kölcsönzés: «*anvesamarel*» 'vizsgál' (21) (< h. अन्वेषण करना *anveṣaṇ karnā* 'kutat') és «*zhancharel*» 'vizsgál' (320) (< h. जाँच करना *jāmc karnā* 'u.a.').
6. Dublett mellé hindi kölcsönzés: «*vitezi*» 'vitéz' (310), «*vityazo*» 'u.a.' (310) (< ro. *viteáz(u)* 'u.a.', a magyarhoz hasonlóan szláv kölcsönzés, vö. bolgár *bumez* 'u.a.', szerbhorvát *vitez* 'u.a.' < összláv **vitędzь*, < ősgermán **wīkingaz*) és «*bahadur*» 'u.a.' (32) (< h. बहादुर *bahādur* < p. بهادر *bahādor*).

Mind a hat eset felveti a hindi kölcsönzések szükségtelenségét, azonban előfordulnak ennél komplexebb esetek is, melyek jobban megvilágítják a kölcsönzési folyamat problematikusságát – ezek közül a következőkben kettőt mutatok be.

5.1.5.1. A *badlā*

A r. «*paruvipe*» ~ «*parujipe*» 'csere' (204) (< r. *paruvel* 'cserél' + *-(i)pe*) mellett a «*badla*» 'csere' (32) (< h. बदला *badlā* 'csere, bosszú, viszonzás, térítés stb.')

is megtalálható a szótárban. A több tucat jelentéssel bíró hindi lexémának a 'bosszú' jelentését is kölcsönözték, így önálló szócikként szerepel. A kölcsönzés így három újonnan létrehozott igének a tövét is képezi: «*badladel*» 'térít', «*badlajvel*» 'bosszul', «*badlarel*» 'cserél'. Egyrészt a «*badla*» potenciális 'térítés' értelme nincs feltüntetve, másrészt a «*badlajvel*» különösen problematikus, hiszen az *-ajvel* végződésűek közé intranszítív, mediális igék tartoznak, így rögtön rendhagyó lenne (bár erre is van precedens, pl. *bokhajvel* 'éhezik'). Másrészt szerepelnek ezeken felül a «*badal*» 'mód', «*badalnel*» 'megváltoztat, módosít, változik', «*badalnipe*», valamint a «*badavel*» 'változtat', «*badavipe*» 'megváltoztatás' szavak, melyek a forrásszót tekintve olyan többszörös duplikátumok, melyek fonológiailag, szemantikailag is tévesek és/vagy hiányosak. Harmadrészt különösen érdekes, hogy a h. बदला *badlā* könnyű igei konstrukciókban használatos, pl. बदला देना *badlā denā* 'kompenzál', बदला करना *badlā karnā* 'cserél, felvált', बदला लेना *badlā lenā* 'bosszút áll', ráadásul mindhárom ige (देना *denā* 'ad', करना *karnā* 'csinál', लेना *lenā* 'vesz') etimológiailag és szemantikailag is rokon a romani megfelelőjével (*del*, *kerel*, *lel*), így nem egészen érthető, miért hagyták ki a szerzők ezt a lehetőséget. Így azonban sem az igék, sem a főnevek nem válnak rendszerszerűvé és érthetővé.

5.1.5.2. A *prativādī*

A romani nyelvben jelenleg nem állnak rendelkezésre modern jogi terminusok, ezért az 'alperes' szó megfelelőjeként a szerző kölcsönözte a «*prativadi*» M (217) (< h. प्रतिवादी *prativādī* 'u.a.')

és a «*muddari*» (< h. मुद्दालेह *muddāleh* < ar. مُدَّعَى عَلَيْهِ *mudda'an 'alayhi*) kifejezést is. Nagy valószínűséggel a magyar *alperes* és *felperes* szavak mintájára a szót *prati-* *'al' + *vadi* *'peres' összetételként értelmezte és létrehozott egy-két új terminust is: *teluni vadi* F

'alperes' (286) (vö. r. *teluno* '-al, alsó' < *tele* 'le' + (*u*)(*t*)*no*), illetve *opre-vadi* F 'felperes' (197) (vö. *opre* 'fel'). Nincs rá magyarázat, hogy a hímnemű *prativadi* miért változott nőneművé az összetétel megbontása után, ahogy arra sem, hogy az *opre* 'fel' iránykiegészítő helyett miért nem a melléknévi *opruno* 'fel-, felső' áll, hiszen az *opre* még főnévi igenévi szerkezetekben is alig fordul elő, egyéb esetben pedig nem használható főnév kiegészítőjeként.

A *muddari* már a mesterség, ill. csoportnévképző *-ari* szuffixummal ellátva szerepel a szótárban, de nem önállóan, csak összetételekben: «*vice muddari*» 'alperes' (308) és «*opre muddari*» 'felperes' (195). Az előbbi esetében a *vice* '-al' (< latin *vice* 'helyettes') internacionalizmus, azonban a romaniban epentetikus magánhangzó nélküli melléknév nemigen fordul elő, az utóbbi esetében pedig az «*opre-vadi*» szónál írottak érvényesek. Külön érdekesség, hogy az egyik kötőjelesen, a másik különírandó. Nem egészen világos, miért volt szükség rögtön három 'alperes' jelentésű szóra, de ha már igen, a negyediket – ami az önállóan szereplő **muddari* lehetne – miért nem vették fel a szótárba. A szavak jelentésével a szerző tehát nem volt tisztában, hiszen elég lett volna a h. वादी *vādī* 'felperes' (aminek jelentése nem *'peres') és h. प्रतिवादी *prativādī* 'alperes' szavakat kölcsönözni.

5.1.6. A hindi kölcsönzések lehetséges forrása

A címszóállomány vizsgálatokor nem tudhatunk biztosat arról, hogy a lexémákat milyen forrásból emeli át a szerző, ha azt ő maga nem árulja el. Ez a hindi és a szanszkrit jövevényszavak esetében is igaz – a szóanyag forrásait a legtöbb esetben teljes homály fedi, arról semmilyen információt nem közölnek a szerzők (kivéve pl. Papp 2008, 2015, 2019, amelyek korábbi, ismeretlen forrásból dolgozó szótárakra épülnek). Annyi azonban bizonyos, hogy Kós Péter *Magyar-hindi szótárának* anyaga (1973) jelenti a hindi szavak alapvető forrását, ugyanis nemigen találni olyan hindi kölcsönzést, amely a magyarországi romani szótárakban (Jakab, 2021; Sztojko 2002a, 2002b, 2008; Papp 2008, 2015, 2019) szerepelt volna, de Kós szótárában nem, illetve amit a hindi szótár nem tartalmaz, azokat az említett romani szótárak sem. Az egyes lexémákhoz tartozó szemantikai mezők is Kós szótárát tükrözik, továbbá mivel a hindi szótár sem tartalmaz kollokációkat, így ezzel párhuzamosan a romani szótárak sem. Szanszkritizmusok pedig csak ritkán fordulnak elő, ennek oka pedig abban is keresendő, hogy máig sem született széles körben elérhető szanszkrit-magyar-szanszkrit szótár.

5.1.7. Inter- és intralingvális nyelvi tabuk

A világon minden közösségben vannak olyan szituációk, amikor a mindennapi kommunikációban használatos szókincs egyes elemei vagy szerkezetei kerülendőnek minősülnek, ez alól a romani beszélőközösségek sem kivételek. Tabun olyan gondolat-, érintés- és megnevezéstilalommal megjelölt folyamatokat, tárgyakat vagy gondolatokat értünk, melyek társadalmi

jelenségként értelmezendők, azaz minden tabu egy bizonyos társadalomban jön létre, és az adott társadalomnak a jellemzői határozzák meg (Trojca, 2006: 4). A tabuk különböző motíváltságokból jöhetnek létre, így léteznek félelemből (*taboo of fear*), tapintatból (*taboo of delicacy*) és illemből eredő tabuk (*taboo of propriety*) (6-7). A nyelvi tabu lényege, hogy bizonyos témákra és szavakra kimondási tilalom vonatkozik, ami nem más, mint nyelvi pragmatikai szabály. A tabutémák az idők folyamán változnak, illetve a különböző kultúrákban más-más jelenségeket tilos megnevezni (a nyelvi taburól részletesebben ld. Bakró-Nagy 2008, 2015).

A romani beszédben különösen sértő lehet egyes szexualitáshoz, testrészekhez, ürítéshez, váladékozáshoz, betegségekhez, halálhoz, stb. kapcsolódó szavak használata, ezért különösen ügyelni kellett volna arra, hogy a frissen kölcsönzött szavak véletlenül se essenek egybe olyanokkal, amelyeknek a használata a legtöbb szituációban tiltott, de minimum korlátozott. A «*pervata*» 'kelet' szó (Rostás-Farkas & Karsai, 1991: 87) (vö. sz. पूर्व *pūrva*) egybeesik a főként Dél-Dunántúlon használt r. *pervata* 'wc' (< m. *perváta* 'árnyékszék' < latin *privata camera* 'magánfülke') szóval. A «*shanda*» 'gyanú' (Jakab, 2021) (< h. संदेह *sandeh*) és annak a szótárban fellelhető minden származéka egyrészt {s} → {sh} elírással terhelt pl. «*shandakerel*» 'gyanakodik', «*shandalo*» 'gyanús', «*shandarel*» 'gyanusít' stb., másrészt tabuszó, de a legproblémásabb a «*shandel*» 'gyanakszik' alak, mely homofón a «*shandel*» 'okád, hány' igével. A «*samudar*» 'óceán' (244) (< h./sz. समुद्र *samudra*) is egybecseng a *sa* 'mindent, egyre' + *mudar*_{IMP.2SG} 'ölj' alakkal (vö. r. *samudaripe(n)* 'holokausz'). Hasonló merül fel a «*khulnel*» 'kibomlik' (Sztójkó, 2002a: 152), «*khulna*» 'keverék' (152) szavakkal, ahol a szó eleje egybeesik a r. «*khul*» 'széklet, ürülék' főnévvel, a legaggályosabb a «*khulzhanel*» '(meg)nyílik' ige (152) (< h. खुलना *khulnā*) átvétele, amely újraértelmezve 'szar tudja' értelemmel bír (vö. r. *khul* 'széklet, ürülék' + *žanel* 'tud').

5.2. A hindi kölcsönzések aránya a romani szótárakban

Mint azt a 4. fejezetben kifejtettem, egyes szótárak eltérő mennyiségű szanszkrit, ill. hindi szót vettek át. A Rostás-Farkas és Karsai (1991) és a Papp (2008) szótárban számuk 10 alattira tehető, Courthiade (2009) esetében sem éri el a címszóállomány 2%-át. Más a helyzet azonban Jakab (2021), ill. Sztójkó (2002a, 2002b, 2008) szótárai esetében. Utóbbi szerző művének szerepét emeli, hogy az egyetlen, mely az interneten jelenleg ingyenesen elérhető. Sztójkó (2002a) teljes címszóállományának leválogatása után a következő eredményre jutottam: a szótárban 40% hindi, vagy szanszkrit eredetű neologizmus, 34% romani (amelyben a korábbi román, bolgár, görög, örmény stb. jövevényszavak is bennefoglaltatnak), 12% nemzetközi neologizmus, továbbá 11% olyan birtokos szóösszetétel, mely a romaniban nem (de a magyarban sem) kívánna külön szócikket, ezen felül 2% magyar kölcsönzés és 1% kollokáció szerepel. Ha a

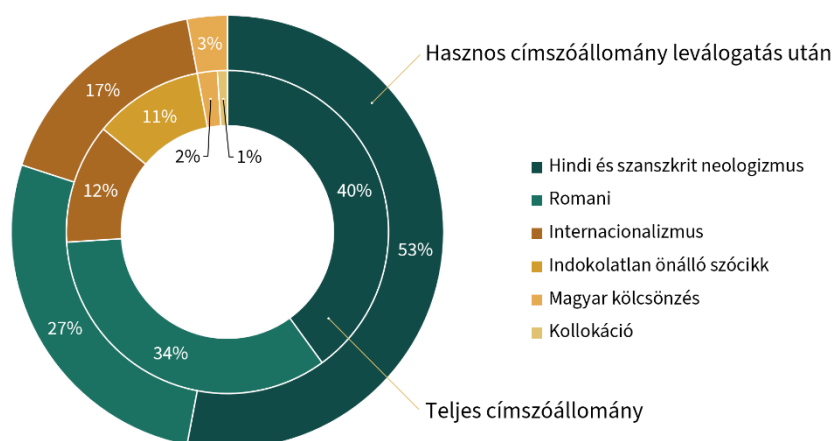
szócikkek közül kiválogatjuk a szemantikai duplikátumokat (pl. a «*bandyol*» 'meggörbül, áthajlik, görbül, hajlik, hajol, elgörbül' hatszor szerepel) és dialektális duplikátumokat («*avka*» ~ «*afka*»), az alapszóhoz képest *-sar-*infixummal ellátott, de szemantikailag azoktól nem különböző igéket, az ok nélkül külön szócikkben feltüntetett iránykiegészítővel ellátott igéket, ragozott formákat, kollokációkat (pl. «*somnakuno chachipe*» 'aranyigazság'), továbbá azokat az erőszakos szóképzésnek tekinthető alakokat, melyek nemcsak teljesen idegenek a romani nyelvtől, de képzési módjuk is helytelen⁵ («*alosaramno*» 'örizetes', «*alosarnyiko*» 'u.a.', «*avlinasho*» 'udvaronc', «*dikhben*» 'nézet', «*assimilalyol*» 'asszimilálódik', «*akvarell-farbari*» 'akvarell festő'), akkor még figyelemre méltóbb eredményt kapunk. A szócikkek között 53% a hindi kölcsönzés, 27% a romani, 17% a nemzetközi szavak és 3% a magyar kölcsönzések aránya (lásd a 2. ábrát).

6. Kitekintés: a *tatsama* szavak

A világ nyelveiben meglehetősen gyakori jelenség, hogy beszélők szándékosan kölcsönöznek olyan nyelvi elemeket egyik nyelvből a másikba, amelyek nem a szokásos nyelvi kontaktus révén kerülnek átvételre, az ilyen folyamatok esetében pedig gyakori forrást jelentenek a klasszikus nyelvek. A jelenségre különböző nyelveken többféle szakkifejezés is ismeretes, melyek az eltérő megközelítést is jól jelzik, így a magyar *tudós szavak*, az angol *learned borrowings* 'tanult kölcsönzések', *scholarly borrowings* 'tudós kölcsönzések' illetve a sz. तत्सम *tatsama* 'azzal azonos, azonos alakú' mind hasonló kategóriát takarnak. Ilyen szavak például az ang. *mechanism* (< latin *mechanismus* < ógörög *μηχανή* *mēkhanē* 'gép'), a finn *Toora* 'Tóra' (< héber תּוֹרָה *torá* 'törvény, tanítás'), a grúz ტომისჯი *tomati* 'paradicsomszós' (< orosz *momám tomát* < spanyol *tomate* < klasszikus azték *tomatl* < *xītomatl*), a thai มนุษย์ *má-nút* 'emberi lény' (< sz. मनुष्य *manuṣya*), a kannada ಉಪಲೇಖನ *ērōplēn* 'repülőgép' (< ang. *aeroplane*), vagy a gudzsaráti કિમોનો *kīmono* 'kimonó' (< japán 着物 *kimono*), de gyakorlatilag bármely nyelvből számtalan példa hozható.

⁵ Pl. «*alosaramno*» 'örizetes' esetében az *-amno* szuffixum használata defektív és rendszeresen bekövetkező cselekvésre utal (pl. *xoxamno* 'hazudós', *daramno* 'félős', *izdramno* 'vacogós'), nem elszenvedett állapotot fejez ki; az «*alosarnyiko*» 'örizetes' szóban önállóan nem használható szláv eredetű *-njik* szuffixum kapcsolódik romani tőhöz; a «*dikhben*» 'nézet' szóban a *-ben* elvont főnév képzésére szolgáló szuffixum használata archaizmus és defektív (vö. *xaben* 'étel'), egyezik a jelenleg is használt *dikhipe* 'u.a.' szóval; az «*assimilalyol*» 'asszimilálódik' esetében neologizmushoz nem kapcsolódhat a csak öröklött rétegű lexémához kapcsolódó *-(j)ol* szuffixum; «*akvarell-farbari*» 'akvarell festő' esetében összetett szó áll, ami nem lehetséges romani szóképzési mód stb.

2. ábra. Hindi és szanszkrit kölcsönzések aránya Sztojkó (2002a) szótárában



A prákritokban, azaz a nyelvtörténetileg középind nyelvekben az anyanyelvű grammatikusok három etimológiai osztályt különböztettek meg. A szókincs, ezen belül az igék igen nagy részét az ún. तद्भव *tadbhava* 'annak lényege, abból lett' szavak alkotják (Kahrs, 1992: 67–69). Noha ezek a szavak is a szanszkritra mennek vissza, de a nyelv fejlődése során különféle nyelvi változásokat szenvedtek el, s ennek a következtében alakjuk jelentősen megváltozott. Ettől különböznek a már említett *tatsama* szavak, amely kifejezést szűken véve a klasszikus szanszkritból kölcsönzött szavakra használják a modern indoárja nyelvekben, mint az asszámi, bengáli, marathi, nepáli, odia, hindi, gudzsarati és szingaléz, tágabb értelemben pedig a dravida nyelvekben, például a malajálamban és a teluguban is. Általában magasabb és műveltebb regiszterhez tartoznak, mint a *tadbhava* szavak, valamint megtartják szanszkrit alakjukat (legalábbis, ami a helyesírást illeti). A harmadik csoportot a देशी *desi*, vagy देश्य *deśya* 'vidéki' szavak alkotják, amelyeknek az etimológiája nem a szanszkritra vezethető vissza, többnyire dravida és munda nyelvekből kölcsönözték őket, amelyek jelenleg Dél-Indiában honosak (Grierson, 1920: 67–69; Mesthrie, 2018: 232). Ezen kategóriának használatos még a देशज *desaja* 'benszülött, őslakó' elnevezése is, utalva arra, hogy ezek a kölcsönzések az indiai szubkontinens anyanyelveiből származnak, amelyek az indoárja népvándorlások előtt léteztek (Kahrs, 1992: 67–69). Ezek a szavak irodalmi szövegekben ritkábban fordulnak elő.

Az indoárja nyelvekben több évszázadra visszanyúló hagyománya van a *tatsama* szavak használatának. A bengáli szóállomány jelenleg kb. 40%-a *tatsama* és 58%-ra tehető a *tadbhava* szókincs, amelyet a régi indoárja nyelvből örökölték olyan prákrit nyelveken keresztül, mint például az apabhramśa és az avahatṭha (Dash, 2015: 255). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a köznyelvben a *tatsama* szavaknak ne lenne komoly konkurenciája, pl. a hindi nyelvben hivatalos regiszterben a szanszkrit eredetű ह. न्यायाधीश *nyāyādhīś* 'bíró' használatos, de a köznyelvben a ह. जज *jaj* 'u.a.' (< ang. *judge*), a ह. आकाशवाणी

ākāśvānī 'rádió' helyett pedig sokkal gyakrabban fordul elő a h. रेडियो *reḍiyo* 'u.a.' (< ang. *radio*).

7. Következtetések

A hindista-szanszkritista felfogás körülbelül 40 éves múltra tekint vissza, a hiányzó romani szaknyelvi regiszterek megalkotásának igényét és a lexikai űr betöltését képviseli változatos módszerekkel egy nyelvileg és társadalmilag is több szempontból is heterogén környezetben, hatékonyabb kölcsönös érthetőséget és sikeresebb nyelvmegtartást ígérve. A felfogást az írott források terén elsősorban egyes szótárak képviselik, azok használói azonban öntudatlanul is elősegítik a romani hindihez való közelítését.

Azonban míg a *tatsama* szavakat olyan, a szanszkrit nyelv terén is kiemelkedő kompetenciával bíró tudósok, írók, költők, színműírók, filozófusok, újságírók kölcsönözték, akik az anyanyelvük legkiválóbb mesterei voltak (pl. a bengáli nyelv esetében Rabindranath Tagore, Michael Madhusudan Dutt, Ramram Basu, Ishwar Chandra Vidyasagar, vagy Bankim Chandra Chattopadhyay), addig a romani esetében a kelet iránti érdeklődést nem a rendszerszerűség és a tervezettség, hanem az egzotikum iránti vágy hajtja a megfelelő nyelvtudás hiányának ellenére; képviselői nem rendelkeznek hindi, ill. szanszkrit kompetenciával – a szótárak pedig alapvető és komoly hiányosságokkal bírnak minden téren, így a szerkesztők tényleges romani nyelvi kompetenciájának kérdése is minimum megkérdőjelezhető és megkérdőjelezendő.

A vizsgálatom alapján a hindi jövevényszavak száma az idők során folyamatosan növekszik, miközben a szótárírók tevékenységüket nem hangolták össze országhatárokon belül és azon túl sem, így az átvett lexémák kiválasztása véletlenszerűen történt. A romani nyelv hangtani szabályszerűségeit a szerzők nem veszik figyelembe, a szavak morfológiája rendszerszerűséget nem mutat, a magánhangzó-hosszúság és a hangsúly jelöléséről lemondtak, így a szavak „helyes” kiejtése nem ismerhető, és ezek egyébként is hemzsegnek az elgépelésektől.

Több esetben olyan jelentésben kezdték el használni a kölcsönzött szót, amivel eredetileg nem rendelkezett, de általánosságban is elmondható, hogy a szavak jelentésével, jelentésárnyalataival alapvetően nem foglalkoztak. Gyakran felmerül a szükségesség kérdése, hiszen többszáz duplikátum is akad, a nyelvi tabuk figyelmen kívül hagyása pedig súlyos nyelvi és társadalomismereti hiányról tanúskodik. A kölcsönzések egyes szótárakban csak 1-2%-ot érnek el, más szótárakban azonban a hasznos szócikkállomány felét is meghaladják.

Véleményem szerint súlyos aggályokat vet fel, hogy romani szótárnak neveznek olyan műveket, amikben a romani szavak csak 27%-ot, míg a hibák garmadáját felmutató hindi és szanszkrit neologizmusok 53%-ot tesznek ki. Felmerül a kérdés, vajon sikeres romani nyelvvizsgát tehet-e bárki egy hindi szótár birtokában, ad hoc kölcsönzéseket felhasználva, akár tényleges romani nyelvi kompetencia nélkül, ha a szótárszerkesztők gyakorlata éppen ez?

Rövidítések és jelek jegyzéke

ang. =	angol
ar. =	arab
h. =	hindi
p. =	perzsa
r. =	romani
sz. =	szanszkrit
T =	Turner, R. L., 1959. (lásd az irodalomjegyzékben)
«...» =	szótári címszó a forrás ortográfiai jelöléseit követve

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a K129378 számú, „Udvariasság, kapcsolati rítusok és viszonyulás a romani és a beás interakcióban” című projekt keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által biztosított támogatás segítségével valósult meg. Hálásan köszönöm Berki Eszternek (Amrita Sher-Gil Kulturális Központ) és Dr. Négyesi Máriának (ELTE BTK) azt az önzetlen és hatalmas segítséget, amit a cikk megírásához nyújtottak.

Irodalom

- Arató Mátyás** (2014). Cigányok, nyelvek, oktatás és tudomány. *Új Pedagógiai Szemle*, (2014)/9-10, 36–46.
- Bakró-Nagy Marianne** (2008). A tabu születése. (Előleg egy fogalomtörténeti elemzésből). In Bereczki András, Csepregi Márta & Klima László (szerk.), *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére. (Uralisztikai tanulmányok 18.)*. (69–79). Budapest: ELTE Finnugor Tanszék–Numi Tórem Alapítvány.
- Bakró-Nagy Marianne** (2015). A nyelvi tabu. In Szeverényi Sándor & Szécsényi Tibor (szerk.), *Érdekes nyelvészet*. (9–21). Szeged: JATEPress.
- Bari Károly** (2013). *Régi cigány szótárak és folklór szövegek I-III*. Budapest: Hagyományok háza.
- Choli Daróczy József & Feyér Levente** (1984). *Romano-ungriko cino alavari. Ungriko-romano cino alavari. Cigány–magyar kisszótár. Magyar–cigány kisszótár*. Budapest: Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Országos Cigány Ismeretterjesztő Munkabizottsága.
- Choli Daróczy, József** (1992). Az irodalmi cigány nyelv kialakításának problémái. *Romano Nyevepe*, VI/5–6, 6.
- Choli Daróczy, József (& Feyér, Levente)** (2002). *Romano-ungriko cino alavari. Ungriko-romano cino alavari. Cigány–magyar kisszótár. Magyar–cigány kisszótár. (2. jav. kiad.)* Budapest: Hátrányos Helyzetű Fiatalok Életmód és Szabadidő Szövetsége.
- Courthiade, M.** (2009). *Morri angluni rromane chibăqi evroputni lavustik*. Budapest: Fővárosi Önkormányzati Cigány Szociális és Művelődési Módszertani Központ – Romano Kher.
- Csenki Sándor** (1934-1935). *Kis cigány-magyar szótár*.
- Dash, N. S.** (2015). *A Descriptive Study of Bengali Words*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elšík, V. & Beníšek, M.** (2020). Romani dialectology. In Matras Y. & Tenser A. (szerk), *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*. Cham, Palgrave Macmillan. 389–427.
- Grierson, G.** (1920). Indo-Aryan Vernaculars (Continued). *Bulletin of the School of Oriental Studies* 3: 1.
- Györffy Erzsébet** (1885)/(2011). *Magyar és cigány szótár. Czigányul mondva vakeriben*. Paks: Rosenbaum Ignác.
- Habsburg–Lotaringiai János Főherceg** (1888)/(2015). *Czigány nyelvtan. Románo csibákero sziklaribe*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

- Hegyi Ildikó** (2003). A cigány nyelv modern nyelvvé válásának lehetőségei. In Bódi Zsuzsanna (szerk.), *Cigány Néprajzi Tanulmányok 12. Egyén is közösség.* (119–120). Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
- Horváth Rudolf** (191?). *Magyar cigány szótár.*
- Hutterer Miklós & Mészáros György** (1967). *A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. Hangtan, szóképzés, alaktan, szótár.* Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai. 117. szám. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Jakab Margit Vicus** (2021). *Magyar–cigány cigány–magyar kéziszótár. Ungriko-romano romano-ungriko vastesko alavari.* Szerzői kiadás.
- Joshi, A.** (1992). Néhány javaslat a cigány nyelv szabványosításához. *Romano Nyevi* VI/9: 10.
- Kahrs, E. G.** (1992). What is a tadbhava word? *Indo-Iranian Journal*, 35, 2–3.
- Karsai Ervin** (1989). A cigány nyelv helye. *Romano Nyevi*, III/4, 6.
- Karsai Ervin** (1997). *Romano-ungriko alava. Cigány–magyar szótár.* Debrecen: Hajdú-Bihar megyei Pedagógiai Intézet.
- Karsai Ervin & Sztojka Iona** (1998). *Romano-ungriko alava. Cigány–magyar szótár (2. átdolg. kiad.).* Medgyesegyháza: Anda Romani Kultura Alapítvány.
- Karsai Ervin & Sztojka Iona** (2000). *Romano-ungriko alavari. Cigány–magyar kisszótár. (3. átdolg. kiad.)* Budapest: Anda Romani Kultúra Alapítvány.
- Kós Péter** (1973). *Magyar–hindi szótár.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Matras, Y.** (2002). *Romani: A linguistic introduction.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Mendizabal, I., Lao, O., Marigorta, U. M., Wollstein, A., Gusmão, L., Ferak, V., Ioana, M., Jordanova, A., Kaneva, R., Kouvasi, A., Kučinskás, V., Makukh, H., Metspalu, A., Netea, M. G., de Pablo, R. Pamjav, H., Radojkovic, D., Rolleston, S. J.H., Sertic, J., Macek, M., Comas, D. & Kayser, M.** (2012). Reconstructing the Population History of European Romani from Genome-wide Data, *Current Biology*, 22(24), 2342–2349.
- Mesthrie, R.** (2018). *Language in Indenture. A Sociolinguistic History of Bhojpuri-Hindi in South Africa.* London: Taylor & Francis.
- Mészáros György** (1980). *A magyarországi szinto cigányok (történetük és nyelvük).* Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Náday Gyula** (1983). *“Románo” Szótár. “Lovári” – fonetikai-alap.* Szerzői kiadás.
- Papp János** (2008). *Cigány–magyar, magyar–cigány kéziszótár. Romane-ungrike, ungrike-romane vasteske alava.* Budapest: Pappné Darida Andrea Nyelvtanító Kft.
- Papp János** (2015). *Cigány–magyar, magyar–cigány kéziszótár. Romane-ungrike, ungrike-romane vasteske alava.* Budapest: Pappné Darida Andrea Nyelvtanító Kft.
- Papp János** (2019). *Cigány–magyar, magyar–cigány kéziszótár. Romane-ungrike, ungrike-romane vasteske alava.* Budapest: Pappné Darida Andrea Nyelvtanító Kft.
- Romano Rácz Sándor** (1994). *Kárpáti cigány–magyar, magyar–kárpáti cigány szótár és nyelvtan.*
- Rosenberg Mátyás** (2021). A nemzetközi morfofonematikus romani ortográfia magánhangzó-jelölése. *Nyelvtudományi Közlemények*, 117, 409–427.
- Rostás-Farkas György & Karsai Ervin** (1991). *Cigány–magyar, magyar–cigány szótár.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- ROMLEX.** (2000-2009). *Romani Lexicon Project.* Elérhető: <http://romani.uni-graz.at/romlex/> (A letöltés ideje: (2022). 03. 25.)
- Sagar, Krishna C.** (1992). *Foreign influence on ancient India.* New Delhi: Northern Book Centre.
- Szabó Géza** (2000). *Magyar–cigány szótár. Cigány–magyar szótár.*
- Szalai Andrea** (2015). A cigány kisebbség nyelvei: szociolingvisztikai aspektusok. In Orsós Anna (szerk.), *A romológia alapjai.* (117–150). Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudományi Intézet, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Wlisslocki Henrik Szakkollégium.
- Szmodiss János** (1826-1827)a. *Szótár magyarból cigán.*
- Szmodiss János** (1826-1827)b. *Szótár cigánból magyar.*
- Sztanykowszky Tibor** (1920-1930). *Magyar–cigány szótár.*
- Sztojka (Nagyidai) Ferenc** (1886). *Ő császári és magyar királyi fensége József főherceg magyar és cigány nyelv gyök-szótára. Románé álvá. Iskolai és utazási használatra.* Kalocsa: Malatin Nyomda.

- Sztojka (Nagyidai) Ferenc** (1890). *Ő császári és magyar királyi fensége József főherceg magyar és cigány nyelv gyök-szótára. Románé álvá. Paks: Rosenbaum Nyomda.*
- Sztojkó Iona** (2002)a. *Ungriko-romano vasteski alava. Magyar-roma kéziszótár. Szeged: Genvin BT.*
- Sztojkó Iona** (2002)b. *Romano-ungriko vasteski alava. Roma-magyar kéziszótár. Szeged: Genvin BT.*
- Sztojkó Iona** (2008). *Magyar-roma, roma-magyar nagy szótár. Ungricko-romano, romano-ungricko bari alava. Letenye: Prosznyák Nyelvstúdió.*
- Tálos Endre** (1997). Nem az írás teszi a nyelvet. Szerény észrevételek a cigányírástervezetekkel kapcsolatban. *Amaro Drom*, (1997)/10, 23–24.
- Trojca, P.** (2006). *Euphemismen und Politik*. München [etc.]: Grin.
- Turner, R. L.** (1959). *Comparative dictionary of the Indo-Aryan languages*. London.
- Vekérdi József** (1981). *A magyar cigány nyelvjárás nyelvtana. Tanulmányok a cigány gyerekek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból IV.* Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kar.
- Vekérdi József** (1983). *A magyarországi cigány nyelvjárások szótára. Tanulmányok a Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kar cigánykutató munkacsoportjának vizsgálataiból VII.* Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kar.
- Vekérdi József** (1984). The Vend Gypsy dialect in Hungary. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34: 65–86.
- Vekérdi József** (2000). *A magyarországi cigány nyelvjárások szótára. A comparative dictionary of Gypsy dialects in Hungary. Second revised edition with the assistance of Zsuzsa Várnai.* Budapest: Terebess.
- Vesho-Farkas Zoltán** (2003). *Suntoiskiripe - Nyevo Teshtamento - Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján.* Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat.
- Vesho-Farkas Zoltán** (2008). *Biblia – Dulmutano thaj nyevoteshtamenticko suntoiskiripe.* Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat.
- Vistai Farkas Mihály** (1797-1798). *Cigány–magyar szótár.*
- von Wlislocki, H. W. F.** (1884). *Die Sprache der transsilvanischen Zigeuner: Grammatik, Wörterbuch.* Leipzig: Wilhelm Friedrich.